

A pesti zsidó nő mint allegória

A zsidó nő ábrázolása a századforduló magyar irodalmában

*Egy zsidó nagypolgár leány elgondolkodva nézi vőlegényét:
„Milyen szép! Talán a hasis tette ilyen átszellemülten széppé!
Kár, hogy a sok hasisból, a mit elszítt,
semmit se juttatott nekem!”¹*

Budapest, májusi város. Tollam nem tudná leírni minden szépségedet. [...] Olyan vagy, mint a szép asszony, akinek minden vonása bájos és ismerős, aki megragad és fogva tart kimondhatatlan nagyszerűségével. [...] Foglya vagyok ennek a városnak, ennek az égetően csókos asszonynak.” Bródy Sándor sorai ezek, pontosabban Alexandre Bródyé, mivel egy francia nyelvű antológiában jelentek meg.² A milleniumi ünnepségek alkalmából kiadott kötet az iparosodás és gazdasági fejlődés útjára neofita buzgalommal tért „modern” Magyarország képét volt hivatva – kellő dicsőítéssel – bemutatni. E föllendülésnek Budapest volt a leglátványosabb bizonyítéka. Népeességét tekintve 1867-ben még Európa tizenhetedik városa, 1900-ra már a rangsor hatodik helyén, 733 000 lakosával megelőzve Bécset és Szentpétervárt, a főváros fiatal volt, öntudatos, büszke nyugatias allűrjeire, palotáira, Andrássy útjára, földalatti vasútjára, hatszáz kávéházára.

Az írók, a magyar irodalom történetében először, felfigyelnek a városra, amely egyre inkább az övék; elhagyták érte vidéki környezetüket, illetve egyre nagyobb számban itt születtek. Budapest igazi főváros lett, már nem csupán a közigazgatás központja, de az irodalomé is: nemigen lehet, nem is kívánatos tőle távol maradni. Az írói lét kerete, Budapest – a

fölmagasztalt vagy elmarasztalt város – tanulmányaik tárgya lett. A város, vagyis lakosai. A munkásnő, a kokott, a nagypolgár asszony – vagyis, különféle megtestesülésben, a „modern nő” – bevonul az irodalomba, amelynek szerzői és olvasói, Magyarországon először, főleg a fellendülő polgárság sorából kerülnek ki; az írók, különösképpen, ha népszerűek (kezdődő tömegkultúra kötelez), egyre inkább kényszerítve érzik magukat, hogy oly képet tükrözzenek vissza, amely megerősíti olvasóikat a társadalomról alkotott elképzeléseikben.

E női figurák közül kiemelkedik egy megkülönböztetett figyelemben részesült típus: a gazdag bankárné, a lipótvárosi elegáns hölgy, tehát: a zsidó nagypolgár asszony.

Miért éppen ő?

A nemesség polgárosodásának deficitjével párhuzamosan az 1867-ben véglegesen emancipált zsidóság szerepe alapvetőnek bizonyult a gazdasági szerkezet modernizálásában, a nyugati kulturális normák bevezetésében, Budapest, mint ipari, pénzügyi és kulturális főváros kialakításában. Túl a történelmi okokból kialakult hajlamán, amely predisponálta a zsidóságot, hogy aktívan vesse bele magát a modernizációs versenybe, a magyarországi zsidóságnak a XIX. század hazai történelmében elfoglalt, valóban rendkívüli szerepe a honi asszimiláció sajátos körülményeiben leli magyarozatát. Miközben magas számaránya – 1910-ben az össznépességnek 5, a budapesti lakosságnak 23,1 százaléka – csupán a kelet-európai országokéhoz hasonlítható, a hivatalos – e térségben rendkívüli – támogatás, amelyben részesült,

szinte akadálytalanul biztosítván társadalmi felemelkedését, oly asszimilációs szint elérését tette számára lehetővé, amelynek párja csak a nyugat-európai országokban volt fellelhető. Ekként a századfordulós Magyarországon a zsidóság olyan társadalmi súlyra tett szert, amelynek – miként Karády Viktor írja³ – nem volt párja Európában.

A zsidó nagypolgárságnak tehát szimbolikus jelentősége volt. Ugyanakkor, ha már a zsidókhoz, a zsidó nőkhöz társítjuk azt az oly sok mindenre jó gyűjtőszót, hogy „modern”, nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy más összetevői is voltak a zsidó női társadalomnak, amelyek nem kevésbé virulens módon tanúskodtak avantgárd szerepéről, sőt annál is inkább újak voltak, hogy alapjaikat éppenséggel a polgári rend és morál megkérdőjelezésére, meghaladására helyezték. A zsidó nők többségben voltak a születő feminista mozgalom alapítói között (Bédy-Schwimmer Róza, Glücklich Vilma, Rosenberg Augusztina), jelentős szerepet játszottak a szociáldemokrata pártban vagy ahhoz közelálló körökben (Gárdos Mária, Ladányi Szerén, Fried Margit), akár csak a progresszív értelmiségi társaságokban, mint például a Vasárnapi Kör (Lesznai Anna, Hajós Edit).

Ha a teljesen elfeledett író, Vay Sándor nem átalotta a feminisztát úgy tekinteni, mint „a modern asszony legátközöttebb fajtáját”⁴, ha az antiszemita nem tévovázta egyenlőséget tenni feminizmus és zsidó nők között, miként általában is a haladónak nevezett mozgalmak és a zsidók között, az átlagember szemében a leginkább szembeötlő és a legtöbb kíváncsiságot vagy nehezmenyezést kiváltó jelenség mégis a zsidó polgárság és nagypolgárság fölemelkedése volt, amelyet a kortársak szívesen tévesztettek össze, kikerülhetetlen ámbár némiképpen pontatlan összevonással, részben magával a fővárossal, részben, és még inkább, a Lipótvárossal.⁵

Márpedig ez a „Lipótváros” meglehetősen zárt világ volt. Zárt, mint természettől fogva minden elit, amely – szerzett vagy örökölt – pozícióját az alacsonyabb rétegekkel szembeni távolságtartással jelzi, és zárt, mert, az adott esetben, zsidó volt. A gazdasági kudarcban vergődő dzsentri réteg által meghatározott, s az évszázados zsidóellenes előítéletek salakjától sem mentes uralkodó mentalitás, presztízsét olyan motívumokra alapozva – a történelmi múlt, a magyarság megtestesítése, a föld (még akkor is, ha eltékozolták), a kereskedelmi praktikák „nemes” megvetése, az „úri virtus” –, amelyek valóságos értelmüket éppen a zsidóknak tulajdonított jellemvonásokkal való szembenállásban nyerték el,

az asszimilált zsidók körül – akiket a magyar társadalom többsége „külön elemként”⁶ kezelt – fenntartott egy olyan szellemi válaszfalat, amely erőteljesen korlátozta és pervertálta az elkerülhetetlen szakmai szociabilizáción túlmenő személyes kapcsolatok kialakítását. „Egy igazi báró, aki nem szegény ember és mégis gazdag zsidók társaságába jár, már magában véve is gyanús jelenség”⁷, mondja egy Herczeg Ferenc-regény egyik főhőse, zsidó újságíró. Ami pedig az elszegényedett nemeseket illeti, akik a zsidó nagypolgárság estélyeire járnak abban a reményben, hogy ebből valamilyen hasznuk származhat, „volt társaságuk szemében – írja Molnár Ferenc – mélyebbre süllyednek, mint az orfeumba kerülő grófnők”.⁸ Tegyük hozzá, hogy ez az ösztönös és egyúttal megfontolt távolságtartás ugyanakkor a jómódú zsidó polgárságnál is tetten érhető volt, akár a megaláztatástól való félelem okán, akár az öntudatos polgár gögjéből egy anakronisztikus Magyarország iránt, vagy csupán közömbösségből. Ennek csak egyik nyilvánvaló jele a zsidó nagypolgárság körében nagyon is meghatározó endogámia. Ahogy a zsidó újságíró, Gerő Ödön írja a Lipótváros kapcsán: „Időszámítása is eltér a külvilágtól. Ennek napjai és estéi vannak, neki jourjai és soiréi. [...] A Hubai négyes estéire csak azért mennek, mert Popper játssza és nézi a gordonka-szólamot.”⁹ Kell-e mondani, hogy Hubai Jenő nem volt zsidó, Popper Dávid igen?

Kérdés az is, hogy mi volt szemmel látható a hétköznapokban. Irodájából, ahol az alkalmazottak tömege számára láthatatlanul és félelmetesen trónolt, a zsidó nagypolgár fiákeren vagy autón tért haza, ha csak nem a lipótvárosi kaszinóba hajtatott, amelynek ritkaságszámba menő keresztény tagjai főként a kétesen dicső „díszgój” szerepét alakították. Öltözékében a keresettség hiánya, ízlésében az egyszerűség – még akkor is, ha ez a polgári erkölcs kényesítette látszat-puritanizmusból fakadt, és ha társadalmi státusa, paradox módon, bizonyos helyzetekben a gazdagság fitogtatására készítette – nem tette igazán lehetővé, hogy a lipótvárosi mitológia a zsidó férfi személyében kristályosodjék ki.

Más volt a helyzet a nőkkel. Bár városi jelenlétük topológiája ugyancsak valamiféle szegregációra utal – méghozzá a férfiak távollétére –, a „komissiók” rendíthetetlen rituáléja délelőttönként a Váczi vagy a Kossuth Lajos utcában, a promenád a korzón délután vagy a lovasított séta a Stefánián a nőket mégis inkább kitette a „mások” tekintetének. Voltak ezenkívül olyan, szinte kötelező foglalatosságai a zsidó

Herczeg Ferenc

nagypolgár asszonyoknak, amelyekben osztoztak a hagyományos magyar elitből származó nőkkel, és amelyek egyúttal rendszeres kapcsolatot teremtettek közöttük. Ilyenek voltak a nagy számban létező jótékonyági egyletek, a nők társadalmi szociabilizációjának e megkülönböztetett helyszínei, amelyekben „tudvalevőleg a pesti société mixte szokott résztvenni”.¹⁰

Emellett, úgy is mint fő képviselője – lényegi attribútuma, hogy ne mondjuk: „tárgya” – ennek a látványos pompának, a „reprezentálásnak”, a zsidó nagypolgár asszony szerepéhez tartozott, hogy mutogassa magát, kellő eleganciával és gazdagon fölékszerezve éreztesse férje vagyonságát. Egyedül vagy férje oldalán, ő volt az, akit észrevettek. Egy Budapestről szóló munkájában a francia André Duboscq néhány oldalt szentelt a „zsidó kérdésnek” (egyéb-ként a zsidók számára kedvező értelemben), de városi sétáit leírva, csupán a nőket említi. „A zsidó nők kiválnak előnyös formáik bujaságával és kissé rikító öltözékükkel; kalapjukat fellobogózzák tollakkal és szalagokkal. Minden nap látni őket a korzón.”¹¹

Végül pedig, túl azon, hogy ez a szerep kötelező volt, a zsidó nők – amint erre a kortársak készséggel hívták föl a figyelmet –, úgy tűnt, szívesen is vállalták. Azonosulva szerepükkel, még hangsúlyozták is, látványossá tették, ekként kiteve magukat mind a csodálatnak, mind az idegenkedésnek. Heltai Jenő írja két zsidó – természetesen lipótvárosi – nagypolgár asszonyról: „A férjek egyszerű, de gazdag izraeliták voltak, az asszonyokon azonban az egyszerűség és az izraelitaság nem látszott meg. Annál inkább a gazdagság.”¹² (Hogy az „izraelitaság” nem látszott meg rajtuk, nem jelenti azt, hogy ne lett volna látható, hiszen Heltai észrevette. A zsidó nagypolgár nők vágya, hogy megszabaduljanak zsidóságtól – aminek a lehetetlenségét az is mutatja, hogy e jelenséget még véletlenül sem hagyta egy szerző sem megjegyzés nélkül –, a kortársak szemében épenséggel hozzá tartozott jellemző vonásaikhoz.)

Ekként egy jelképrendszer született, valamiféle oppozíció a zsidó nő – akinek büszke szépségét az irodalmi sablonok, a romantika, Walter Scott és Chateaubriand óta, szívesen emlegették – és a zsidó férfi között, akiről a leírások – és itt nincs kivétel, még a századfordulós budapesti irodalomban sem – mindig hangsúlyozták nevetségességét és csúfságát, szembeállítva feleségével vagy a snájdig huszárral; „egyszerűsége”, mihelyt vagyonnal párosult, „vulgáriszá” vált. A filozófus Alexander Bernát írja fél-ironikusan, fél-keserűen: „Mi nem tudunk

szépen járni, jól köszönteni, finoman tisztelni, mi nem vagyunk elég udvariasak, mi kiabálunk, toladunk, izetlenkedünk, ruhánk nincsen a legjobb façon szerint szabva, szeretjük a vastag óralánczot és így tovább.”¹³ A zsidó nagypolgár nő, sokkal inkább, mint a férfi, ideális alanyként kínálkozott arra, hogy benne összpontosuljanak az osztálya fölemelkedése által kiváltott érzelmek.

Minden ábrázolás, így az irodalmi is, részleges, minden általánosítás részlegesen hamis. Természetesen mindig voltak, mindig vannak kivételek. Létezett-e valóban ez a zsidó nagypolgár asszony? Nyilvánvalóan nem volt minden elegáns polgárnő, minden „modern asszony” zsidó. De azt látjuk, amit látni akarunk. És éppen ez érdekel itt bennünket, nem annyira a valóság, mint inkább annak ábrázolása: a zsidó nő képe az irodalomban – lényegében nem zsidó szerzők tollából –, mint annak a „zsidó kérdésnek” a tükre, amelyről egy másik francia szerző 1908-ban megjegyezte: „az egyik legfontosabb kérdés, amely Magyarországon fölmerül”.¹⁴ Valóságos is volt ez a zsidó polgárasszony, de legalább ugyanannyira metafora is. A róla alkotott kép nem csak rá utalt, hanem allegóriája volt ennek a „zsidó kérdésnek”.

Megközelítésünkől következően nem fogjuk itt fölvezetni néhány, valóságosan élt nő portréját. Egyéb-ként az 1900-as évek Budapestjén hiába is keresnénk egy Rahel Varnhagent, akinek kivételes személyisége alkalmas volt arra is, hogy – annyi féle jellemző közös vonást ötvözve magában, amivel saját történetét meghaladta – mások életét is képes legyen tükrözni. Brüll Adél-Léda, hogy a leginkább kínálkozó példát említsük, voltaképpen sokkal inkább volt párizsi (vagy nagyváradi) nő, mint budapesti.

Így hát, ámbár némi háttérrel vázolata hasznosnak tűnik, megelégszünk egy több mint kurta bemutatással.¹⁵ „Kényelmes otthon, nagy személyzet, rendszer és szervezettség minden téren”¹⁶, írta a századfordulós Budapesten töltött gyerekkoráról Popperné Lukács Mici, Lukács György húga, a nemesi rangra emelt bankárnak, Lukács Józsefnek a lánya. A zsidó nagypolgár élet: csecsebecséssel zsúfolt, tágas lakás, odaadó cselédség, bankár, nagykereskedő, ügyvéd, orvos vagy rangos értelmiségi férj, háziasszony feleség, aki a ház igazi úrnője, feladata a lakás szépítése, napját a személyzetnek adott utasításokkal, bevásárlással, promenáddal, vizitekkel, zongorázással tölti, a gyerekek – akikkel egyre inkább francia vagy angol, mint német nevelőnők foglalkoznak – gondos neveltetést kapnak, alaposabbat, mint

amilyenben annak idején szülei részesültek, a fiatal lányokat szigorúan felügyelik, a „polgári erkölcsök” viszont megengedik a fiúknak, hogy némi kalandjuk legyen egy masamóddal vagy akár az egyik cseléd-lánnyal, feltéve, hogy a dolog diszkrét marad.

Mindez persze nem csupán a zsidó közép- és nagypolgárság sajátossága volt, akadt viszont néhány, különösen rá jellemző vonás, amely életmódjának korszerűségéről tanúskodott. Ilyen a születési és halálzási arányszám, amely a budapesti zsidóság körében messze alacsonyabb volt, mint a többi felekezethez tartozóknál, a születésszabályozás követkevs gyakorlata és a népesség öregedése lévén a modern polgári társadalmak egyik klasszikus mutatója. A születési és halálzási arányszám csökkenése minden bizonnyal még jelentősebb volt a fővárosi gazdag zsidó rétegeknél, ámbár erről már nem állnak rendelkezésre statisztikák. A modern nyugati társadalmak másik jellemzője, a válás, szintén gyakoribb volt a budapesti zsidók, mint a többi felekezethez tartozók körében.

Ami kifejezetten a nőket illeti: ha a zsidó férfiak iskolázottsága magasabb volt az átlagnál – szembezők és bőségesen tárgyalt jelenség –, a zsidó nők reprezentáltsága az egyetemeken még a zsidó férfiakét is meghaladta. A magyar egyetemek kapui – legalább is az orvosi és a bölcsészeti karoké – 1896-tól megnyiták a nők előtt. A következő tíz évben a budapesti egyetemeken a lányhallgatók 48,6%-a zsidó volt, míg az 1895–96-os tanévben a férfihallgatók között „csak” 29,5% volt zsidó¹⁷ (a budapesti lakoságnak 1900-ban 24%-át tették ki a zsidók). Az orvostudományi egyetem legelső női hallgatója, Steinberger Sarolta vagy a filozófia szakon a majdani feminista, Glücklich Vilma szintén zsidó volt. A nők egyre nagyobb létszámú jelenléte a gimnáziumokban és egyetemeken már a kortársak szemében is társította a zsidóságot a sokak számára szorongást keltő modernitással, miként erről Babits Mihály regényében, a *Halálfiak*-ban az egyik női szereplő szavai tanúskodnak: „Dolgozni fogunk... Tanulni... Nő is tud tanulni... Új életet kezdek... [...] Nellike gyenge szíve megrémült: mindez oly végtelen volt! [...] Gimnáziumba járni, mint a zsidó kisasszonyok!”¹⁸ Magától értetődően következett ebből, hogy a zsidó nők azokban a foglalkozásokban is túlsúlyban voltak, ahol a nők jelenléte még viszonylag újnak számított: az 1910-es Magyarországon a magánorvosnők 52,6%-a, az újságíró- és szerkesztőnők 38,5%-a zsidó volt. Ahogy Karády írja: „Mindenesetre a zsidóság szerepe Magyarországon egyedülállóan fontos volt a nyuga-

ti polgárnő magatartási modelljének helyi legitimitásában.”¹⁹

A *Halálfiak* fiatal hősének érzelmeiről, aki 1900 körül érkezik a fővárosba tanulmányai folytatására, elszenvedett és az állam szolgálatába lépett dzsentri családból, de elfordulva annak értékeitől, hogy möhön az új idők szellemének fölfedezésére induljon, Babits így ír: „Imrus, a fiatal kor túlzásával szinte megvetette ez időben a keresztényeket, [...] kijelentette, hogy büszke lesz rá, ha zsidónak nézik, amint-hogy nem is barátkozott, csak zsidóval, mert a keresztények és »úrifiúk« mind ostobák és kulturálatlanok.”²⁰ Amiként a zsidók lényeges szerepet játszottak a modern kultúra terjesztésében a tömegkultúra kezdődő formáitól az avantgárd mozgalmak többségéig, akként a fogyasztók körében is megfelelő súllyal szerepelt a fővárosi zsidó közép- és nagypolgárság. Mint az 1900-as évekről elítélően, és ily módon menthetetlenül eltúlozva írja a „keresztény kurzus” egy neves szerzője: „Az összes korabeli tanúvallomások szerint könyvet majdnem kizárólag a zsidó értelmiség vásárol, aminthogy ez tölti meg a színházakat és a koncerttermeket is. Írók és kiadók egyaránt igyekeznek az ő ízléséhez alkalmazkodni.”²¹ Zsidó közönség, női közönség: ha, mint Krúdy Gyula írta a zsidó Kiss Józsefről, a költőről és *A Hét* főszerkesztőjéről: „költeményeit a nőknek írja, akik már nem leveleznek a Képes Családi Lapok zöld borítékán”²², ez valószínűleg nem csupán alkati kérdés volt, hiszen a főszerkesztő pontosan tudta, hogy „a lap egyetlen biztos, rendíthetetlen olvasóközönségre számíthat minden körülmények között: a hölgytársadalomra”.²³

A századfordulón virágzó minőségi, ám elsősorban szórakoztatást szolgáló irodalom – aminek megvan az az előnye, hogy felületességében inkább a közhelyeket tálalva mintsem saját világot termtve, többnyire helytállóan tükrözi az általánosan osztott véleményeket –, gyakran állította szembe a zsidó nagypolgár nők tudásszomját, szellemi újdonságok iránti vonzódását férjük csekély intellektuális kíváncsiságával, az új irányzatokat illető tudatlanságával. Miként Berzsenyi Jakab, azaz inkább „Jacques de Berzsenyi”, Ambrus Zoltán lipótvárosi nagypolgárságot bemutató regényének egyik főszereplője önironikusan megjegyzi: „Az egyetlen elavult holmi, a mit én az én lakásomban megtűrök, én magam vagyok, személyesen.”²⁴ Próbálkozása, hogy meggyőzze Elza lányát a klasszikus műveltség iránti érdeklődéséről, nem igazán bizonyító erejű: „Ne gon-

dold, hogy én nem érdeklődöm az irodalom iránt. Nagyon szeretem én a szép tanulmányokat, most is olvasom a felvilágosodás történetét, bizonyos Schultztól; tanulságos könyv, majd odaadom neked olvasni, én úgy is elalszom rajta.”²⁵ Egy Molnár Ferenc-novella szereplője panaszkodik barátnőjének, hogy férje milyen kevés megértést tanúsít a lipótvárosi *soirée*-k ama lényeges „tartozéka” iránt, ami „a modern”, vagyis az a fiatalember, akit kifejezetten azért hívnak meg, hogy szemtelenkedjék a nőkkel, csúfolja a rabbit, a szőnyegre köpjön és meg rongálja a bútorokat: „A férjem a múltkor neki akart ugrani, de visszatartottam. A férjem, tudja kérem, egész nap hivatalban van és nem ér rá irodalommal foglalkozni, hát nem érti ezt a zsánert. De mi nagyon jól mulattunk.”²⁶

Ez az enyhén leereszkedő magatartás, amelyet az asszony a férjével szemben tanúsít, egyúttal a szerző kritikáját is magában foglalja a leírt szereplőről, miszerint a lipótvárosi „eleganciák” az új dolgok iránti vonzódásukban hajlamosak összetéveszteni az irodalmat a divattal. Nem az volt-e a lényeg, hogy megkülönböztessék magukat a többiektől (mindenekelőtt a többi lipótvárosi nőtől) ebben az állandó versengésben, amelyben a legújabb kulturális irányzatok bevezetése inkább a társadalmi helyzet kimutatására szolgált, mintsem valódi intellektuális kíváncsiságot tükrözött? Hallgassuk meg egy ihlethiányban szenvedő „modern” panaszait, ismét Molnár Ferencnél: „Új dolgokat kell a nők számára kreálnom, mert már megunták a lohengrint a szőke szakállal, [...] megunták a grégoriánt és a vildoszkárt és mindezt a sok új divatot és folyton új meg új kell nekik, mert a Lipótváros nem egy édes kis fehérre meszelt és vadszőlővel leöntött szelidszolid református paplak, hanem egy igen követelő, folyton újat áhító kulturális társadalom, a hol nem lehet férfiasággal és egyéb ilyen régiségekkel hatni, hanem ide kulturmarhaság, intelligencia, dekadencek és degenerációnak kell.”²⁷

Akár zsidók – Molnár Ferenc, Gerő Ödön –, akár nem – Ambrus Zoltán, Szini Gyula –, e (férfi)szerzők hajlottak arra, hogy ezeknek a nőknek a műveltségét csupán mint nevetséges újdonság-szomjat ábrázolják, ami e műveltség fölületességére, azaz voltaképpen nem létező voltára utal. Gerő Ödön így ír a Lipótvárosról: „Újabban a filozófia is szalonthémává lett. Mióta a Nordau könyvei megteremtették a szalonbölcseletet, azóta a nők sophismák útvesztőjében tévelyegnek.”²⁸ Szini Gyula ennél is kategorikusabb: „Az »haute financière« [...] Nietzsche, Scho-

penhauert affektálja, a »szabad szerelemről« szívesen disputál, ha közben folie-vicceket keversz, angol–német kuplékért rajong, és semmihez sem ért tulajdonképpen.”²⁹ Megfelelnek-e ezek a vélemények a valóságnak? Ez, mint már említettük, nem tartozik jelen témánkhoz. Elégedjünk meg azzal a megjegyzéssel, hogy egyes zsidó nagypolgár férfiak kiemelkedő műveltsége közismert volt – legyen szó Kornfeld Zsigmondról, a századforduló egyik legbefolyásosabb bankárjáról vagy Lukács Józsefről, akinek széleskörű ismeretei szinte megfélemlítették az ifjú Gyergyai Albertet –, és hogy, míg Lukács József lányát valóban zavarta anyja fölületes csevegése, amikor olyan könyvekről beszélt, amelyeket nem olvasott, az új nemzedék mély benyomást tett még Benedek Marcellra is, aki 1910 körül (ekkor már évek óta irodalomkritikus volt) a zsidó nagypolgárság fiatal lányairól megjegyzi naplójában: „Egyik-másik úgy megszegyenít az olvasottságával, mint egykor Lukács Gyuri.”³⁰

Olvasatunkban e (férfi)vélemények sorai között föllelhető a férfitársadalomnak a nők új, a műveltség terén is versenyképes, emancipálódni kívánó nemzedékével szembeni félelme. Ugyanakkor nem emlékeztetnek-e ezek a megjegyzések az újkonzervatív, antiszemita körök majdani vádjaira az „elzsidósodott” budapesti, nyugatról importált, fölületes és a „magyar lélektől” idegen kultúra ellen, amely, mesterségesen beoltva a „valódi” magyar kultúrába, elfojtja és megrontja azt?

Ítéltünk már Ambrus Zoltán *Berzsenyi báró és családja* című, 1902-ben Budapesten megjelent könyvéből. Érdemes itt egy kicsit elidőzni. A regény – amely könnyed hangnemben mutatja be egy nemesi rangra emelt, kikeresztelkedett zsidó nagypolgári család életét – jelentős sikert aratott, már a megjelenés évében öt új kiadást ért meg. Első látásra a zsidó nagyburzoáziáról alkotott klisék példatárának benyomását kelti – már ez önmagában is érdekes lenne –, ám valójában ennél jóval differenciáltabb képet nyújt, részben e kliséket is cáfolva. Az anya portréja („Bánatosan kövér; [...] hangversenyeken még ma is elég jól fest; akkora boutonok mint az öklöm. Egyébként jelentéktelen.”³¹) olyan, amilyenek a zsidó nagypolgár asszonyt a legtöbbször ábrázolták: mélységesen sznob, és ugyanannyira vágyik a keresztény uralkodó osztály elismerésére – amelyben természetesen még véletlenül sem részesül –, mint amennyire retteg attól, hogy zsidónak te-

Ambrus Zoltán otthonában (1910-es évek)

kintsék, amiként, természetesen, mindenki annak tekinti. Ő a család egyetlen tagja, aki soha meg nem szűnő aggodalmában a mások, azaz a nem zsidók tekintetétől, még a legbensőségesebb helyzetben sem tud megszabadulni merevségétől. Rápirít férjére, aki, amikor este kettesben üldögélnek a budoárban, „virágocskámnak” meri szólítani: „Már többször kértelek, hogy ne nevezz így... Mit fognak gondolni az emberek? Mondd, hogy »barátnőm«. Ez fair és elég.”³² Este az ágyában a Gothai Almanachot olvassa, ami még a férjét is meglepi, és szeretné, ha urának Jakabról Jacques-ra átkeresztelt nevét Zalánra lehetne visszafordítani, „mert Jacques, az magyarul Zalán, nem igaz?”³³, majd elalél, amikor mégis a valódi nevén szólítják: „Jakab! Berzsenyi Jakab! Miért nem mindjárt: »az Iczig zsidó«?”³⁴

Az idősebbik lány, Blanka – szép, hideg, anyjához hasonlóan igyekszik minél büszkébbnek és a lehető legkevésbé zsidónak látszani – kissé elnagyolt figura, inkább ellenpontként szolgál húga ábrázolásához. Elza vonzó és ellentmondásos személyiség, „szecessziós lány”³⁵, ahogy halad előre a történet, sorra fogalmazza meg kritikáit osztálya tagjainak viselkedéséről, nem kímélve semmilyen érzékeny pontot. Ilyen a zsidó nagypolgárok jótékony tevékenysége, amelyet annál is inkább szívesen gyakoroltak, mert ebben látták a zsidó fukarság örök vádjának legalkalmasabb cáfolatát, és mert ez volt majdnem az egyetlen olyan, zsidóknak tulajdonított vonás, amely kiváltotta a keresztény társadalom elismerését. Leleplezve a legalább annyira álszent, mint szorgalmasan gyakorolt jótékonykodást, amely valódi értelmét elveszítve kimerült az arisztokráciát majmoló, hivalkodó eleganciában, Elza iróniával nézi anyját és nővérét, akik elmennek „kéregetni a szegényeknek”. „Adni flancolás, kéregetni pedig: chic. Ahhoz semmi sem kell, csak pénz, ehhez keresztény alázat is kell. Szóval: a Metternichné így szokta s a mamának ez elég.”³⁶

Elza nem kevésbé ironikus egyik barátnőjével, Várai-Fejér Nandine-nal szemben, aki, mint ő, nemesé vált és kikeresztelkedett zsidó családból származik, és „csak akkor boldog, ha a vidéki pasasok összetévesztik a gróf Thurzó Bélánéval”³⁷. Nővérét bírálva, rámutat a zsidó nagypolgárságnak arra a kortárs keresztények által oly gyakran gúnyolt, és számos zsidó által – Vázsonyi Vilmostól Jászi Oszkárig – még hevesebben támadott hajlamára, hogy viselkedését a hagyományos elit mintájára alakítsa, „majmolja a dzsentrit”, hogy a korszak kifejezését idézzük. „Ez mind nem olyan nevetséges, mint a te örökös féle-

med a nevetségességtől. Hogy az ember egész életén át a mások gusztusa szerint igazodjék, [...] bár neki ez nem jelent egyebet, csak kényelmetlenséget? [...] Van-e ennél nevetségesebb dolog a világon?”³⁸ (A nyilvánosság előtt elfogadva, talán még őszintén is, a hagyományos elit értékeit, egyes viselkedésmintákat is utánozva, de a magánéletben – szeretője társaságában – kifejezve az üzletember, a sikeres, és erre büszke polgár megvetését ugyanezen elit iránt, „Jacques de Berzsenyi” portréja, ahogyan Ambrus főlvázolja, olyan képet nyújt erről a jelenségről – amelyet a különféle hovatartozású kortársak és a marxista historiográfia egyaránt eltúloztak –, amely jóval közelebb áll a valósághoz, ahhoz a valósághoz, amelyet a kortársak közül csak keveseknek sikerült láttatniuk.)

A valóság kétértelmű. Elza magatartásából logikusan következik, hogy elfogadja zsidó eredetét, ami nem akadályozza meg abban, hogy bizonyos helyzetekben zokon vegye, ha erre a legcsekélyebb célzást teszik. Nővérének, akit idegesít, hogy Elza kérdésre kérdéssel válaszol, „mert az galicizai szokás”, azt válaszolja: „Kérlek, engem nevezhetsz annak, a minek akarsz: kazárnak, asszírnek, lengyelnek, spanyolnak. [Ezek akkoriban elterjedt eufemisztikus szinonimák a zsidóra.] De ne felejtsd el, hogy a te őseid se lovon jöttek ebbe az országba.”³⁹ Ugyanakkor unokabátyjának, aki azt kérdezi tőle: „Mert a nagymama még nem volt katolikus, ugy-e?”, megbotránkozva válaszolja: „Kikérem magamnak az efféle tréfákat!”⁴⁰ Ambrus Zoltán itt – vajon tudatosan? – rátapint a magyarországi zsidó asszimiláció alapvető és mélyen skizofrén természetére, a legellentétebb asszimilációs stratégiák konfliktusokkal terhes, tudatos vagy tudattalan együttélésére minden egyes személyben.

De Elza női sorsáról is beszél. A színésznők társadalmi helyzete a századforduló budapesti életében ideális témát kínál Elzának, hogy felfedje vágyait. Ez egyébként az egyetlen terület, ahol nézeteit nővére, Blanka is osztja, aki a színésznők kapcsán megjegyzi: „Függetlenek; pénzt szereznek; lázas, szép életet élnek: s valljuk meg, irigyeljük őket.”⁴¹ Szemben a polgárnővel, családjával, háziasszonnyal, részben azt a helyet foglalva el, amely Párizsban a félvilági nőknek kijárt, a Bécsben is, Budapesten is bálványozott, a legzártabb körökbe is befogadott (ha sikeres) színésznők kettős ideált testesítettek meg. Azét a nőét, aki anyagi függetlenségét megszerezve fölszabadult a férfi gyámsága alól, és azét, akinek különleges státusa szabadabb szexuális magatartást enge-

délyezett. Anélkül, hogy kiváltotta volna a „társadalmi erkölcs” nevében kimondott ítélezést, amely erkölcs a szexualitást, mihelyt az meghaladta a házastársi kereteket, valamiféle anarchikus elemnek, felfordulás okozójának tekintette, és szükséges kiélését kizárólag a férfiak számára ismerte el. Elza, aki titokban bújja az afféle merész írásműveket, mint az „Erős szüzek” vagy „A félneműek”, csodálja és irigyli a színésznőket, mert „ha rosszul viselkednek, többet néznek el nekik, mint annak, a kit a művészet nem mentet”.⁴² Önálló életre vágyik, unokafivérének azt magyarázza, milyen „rettenetes” gondolat számára, hogy életét egyetlen férfinak szentelje, fölládozza. És levonja a tanulságot: „Tudod, nagy bennem a szabadság szeretete. Ez annak lehet a következtetése, hogy ősanyáinknak, a szegény keleti rabszolgáknak, mindenben volt része, csak éppen a szabadságban nem.”⁴³ Eszerint Elza – Ambrus – az emancipációs törekvések forrását a zsidó származásban látja, vonatkozzon az idézett megjegyzés akár a zsidó vallás által a nőknek fönntartott szerény szerepre, akár arra az elnyomásra, amelynek a zsidó nép egésze, beleértve a nőket, oly sokáig az áldozata volt.

Árnyalt ábrázolásával, amelyben érezhető a szerző nyilvánvaló rokonszenve szereplői iránt (amire nem volt kötelezve, hiszen a közönség – akár zsidó, akár nem – mindig szívesen vette a sikeres zsidók elleni szurkapiszkálást), Ambrus Zoltán regénye a zsidó nagypolgárságról és annak asszonyairól olyan képet fest, amelyeknek nüánuszait nemigen leljük föl a kortársak, politikusok vagy elkötelezett értelmiségiek által nyújtott tükörben. E kép sejtetni engedi, hogy létezett, legalábbis egy adott időpontban, olyan középpolgárság, olyan publikum, amely nem csupán a zsidók és az úgynevezett „magyar úri középosztály” egymástól elsáncolt táborából állt.

1903-ban, egy évvel Ambrus könyvének megjelenése után, piacra kerül egy nem kevésbé szórakoztató, és hasonlóképpen főként dialógusokból álló regény, amely nem annyira speciálisan a zsidó nagypolgárságról szól, mint inkább két fővárosi újságíró nehéz barátságáról. Egyikük zsidó, másikuk elszegényedett, régi nemes család sarja, ezen a századfordulós Magyarországon, ahol mindenki „liberális, de azért senki ki nem állhatja a zsidót”.⁴⁴ Herczeg Ferencnek ez a munkája, amelyről emlékirataiban megjegyzi, hogy azon kevés művei közé tartozik, amelyet saját szórakoztatására írt, „Andor és András” 1903 és 1911 között négy kiadást ért meg, majd további hármat 1925 és 1934 között. Német fordításban már 1904-ben megjelent Bécsben.

Az olvasó – miként a szereplő András is – Andoron, a zsidó újságírón keresztül ismerkedik meg a szilasi Szingerekkel Andrassy úti palotájukban („Van ott minden, was gut und teuer ist – főleg pedig aranyozás, sok aranyozás”⁴⁵), ezzel a zsidó nagypolgár, de ezúttal nem kikeresztelkedett familiával. Attól eltekintve, hogy mindig vidám, az anya itt is ugyanolyan kövérkés, mint amennyire jelentéktelen; ezzel szemben áll lánya, Ada, akinek „a haja bronzszínű, a szája keskeny és hideg, a szeme azonban, amelyet rendszerint le szokott sütni, tüzes, elmés és gonosz. [...] Apja és anyja természetesen imádják, de semmiféle lelki közösségben nem tudnak vele élni. A leány a ház egyetlen úrnője. [...] Minden Adáé és minden Ada kedvéért van itt.”⁴⁶

„Elmés és gonosz” – az alaphang meg van adva. Itt már szó sincs az Ambrus-féle empátiáról Elza, a mindent összevéve embermeleg természetes hősnő iránt. Ada kétségtelenül intelligens, méghozzá eléggé metszően, így amikor Andrásnak leleplezi a keresztények és a zsidó nagypolgárok közötti viszony álszentségét: „Az ilyen bált nem magunknak, hanem a vendégeinknek rendezzük... Ők mulatnak, mert megszólhatnak bennünket, de nekünk még ez a multságunk sincs. [...] Különösen a házi keresztényeinket gyűlölöm! [...] A keresztények, akik közibénk járnak, mindig akarnak valamit. Vagy asszonyt, vagy pénzt, vagy mit tudom én mit. A társaság kedvéért nem járnak ide. Maga nem akar semmit, mert még nagyon fiatal. Később majd maga is akar valamit. Ha pedig nem akar, majd elmarad tőlünk.”⁴⁷

Ada ellenszenve a keresztények iránt rárimel arra a homályos, de érzékelhető ellenszenvre, amelyet a szerző táplál hősnőjével szemben. Herczeg finoman csusszan át a fiatal lány érzékeny leírásából – aki apja vagyona és származása miatt, akarata ellenére, elszigetelt, vergődik a tetszeni akarás és a maskarádok iránti ellenérzés között –, egy olyan ábrázolásba, amelyből az olvasó már nem tudhatja, mikor őszinte a lány, mikor nem. Végül is azt kell feltételeznie, hogy soha nem őszinte. Ada, úgy látszik, maga is elvész, amikor, nem tudván vállalni önmagát, fölcserélhető és hipokrita szerepeket választ. Hipokrita a gyengédségben, amelyet apja iránt tanúsít („Ada tudja, hogy a fiatal leányt nagyon kedvesen *taillirozza* a szenvedélyes gyermeki szeretet, az öregnek pedig szerfölött hízeleg”⁴⁸), hipokrita a férfiakkal, akik mellesleg ezt viszonzják is. Egyedül Andor társaságában képes kimutatni érzelmeit, Andoréban, aki a lányt őszinte és reménytelen szerelemmel szereti. De, talán azért, mert csúnya – „ha én lány volnék,

én se magamat választanám”⁴⁹ –, talán azért, mert szegény, Ada elutasítja, miközben elvárja tőle, hogy folyvást hűségéről biztosítsa. Alkalmassint kipécézte a zsidókat állítólagosan életidegenné tévő „intellektualitást”, mert a megjegyzés itt úgy hangzik, mint egy vallomás („Maga okoskodik, Dóri [Andor beceneve]. Én magam is okoskodom! Pedig ezen fordul, hogy mi sohasem fogunk emberi életet élni.”⁵⁰) Herczeg úgy húzza ki Adát érzelmi zsákutcájából, hogy olyan megoldást választ számára, amellyel egyúttal el is ítéli: Ada érdekházasságot köt az „őskatolikus” Koller báróval, aki nem szereti őt, amiként ő sem a bárót, viszont aki szenvedélyek helyett, amelyekre a lány amúgy is képtelen, „nagyszabású, színes és élvezetes” élet távlatait kínálja.⁵¹ Ada utolsó találkozásuk során bevallja Andornak: ráébredt, mennyire nincs szíve, „egy mákszemnyi sincs!”⁵². A lány végső soron elismert érdemének – tisztánlátásának és újra meglelt őszinteségének – ára a lelke fölázódása.

Mint látható, Ambrustól Herczegig a légkör meglehetősen rosszabbodott. Lehet ugyan hivatkozni Herczeg nőgyűlöletére, megállapítani, hogy Andort, a zsidó újságírót, Adához képest jóval több melegséggel és finom árnyalattal ábrázolja. Számos olyan, egyébként helytálló véleményt tulajdonít neki a zsidó kérdésről, amelyek bizonyára megegyeznek saját gondolataival, és nem kímélik a dzsentriket, nevetségessé téve igyekezetüket, hogy a zsidóknál felsőbbrendűnek mutakozzanak. Ugyancsak szívesen állítja ellentétbe – ez is a korszak egyik kliséje – Ada finom eleganciáját a Szecskey lányok figurájával: „Ezek keresztény gentryk. [...] Az egyiket Buffinak, a másikat Muffinak hívják: [...] gömbölyűek, közvetlenek és ízléstelenek.”⁵³ Mégis, és itt van a lényeg, ezek a dzsentri figurák azért oly kevésbé tetszetősek, mert elkáprázva a Szingerek vagyonától, nem tudják megállni, hogy ne körülöttek forgolódjanak.

Ambrus Zoltán hangneme, Herczegéhez viszonyítva, sokkal pozitívabb – míg az egyik megelevenít, a másik elítél –, de lehetne-e másként? Ambrus Zoltánnal szemben Herczeg Ferenc már kifejezetten annak az „úri középosztálynak” írt, amelynek nemsokára állandó jelzőjévé válik a „keresztény”, és amely hamar felismerte benne hivatalos íróját. A két mű mégis hasonló mértékű sikert aratott, a játszma tehát, a jelek szerint, még nem dőlt el. Majd nemsokára...

Néha már a láthatatlanságig elfojtva, de gyökereiben soha meg nem szűnve, a századforduló óta erősödően mutatkozva, az első világháború és a forradalom miatt végletesen fölfokozva, 1919-ben nyílt színre lép az antiszemitizmus a fehérterror pogrom-

jaival és a következő esztendőben a numerus clausus bevezetésével.

Az antiszemita pamfletek már egy ideje összefüggésbe hozták a magyar nép hagyományos értékeit romboló városi civilizációt és a zsidó nőket, akiket, romlott és féktelen bujaságuktól vezérelve, minden erkölcsi züllés letéteményeseinek tekintettek. A legépesebb és a műfajában legnagyobb tökélyrel remekelő pamfletszerző így bizonygat: „Minden, minden elfajult nálunk. [...] Ma a nemzeti génusz, az őserő nem tud produkálni semmit, ma szerveinket eltompítja az utca zaja, a szalon vihogása, az orfeum gőze, Hebron rózsáinak ölelő karjai. [...] A családot a szabad szerelem, az union libre eszméjére leginkább a [...] nőemancipáció szárnyain repkedő hebroni pillangói (*sic*) tanítják; az utcára a nyílt prostitutiót ők viszik. [...] Semmi más, csak a buja vérük kergette őket oda.”⁵⁴

E percepció leglátványosabb irodalmi kifejezését Szabó Dezső 1919-ben megjelent híres-hírheft regényében, *Az elsodort falu*-ban találja meg. A könyv Szekfű Gyula *Három nemzedék*-ével együtt állandó olvasmánya lesz egy egész generációnak, amely kérdéseire ebben a „modernitásban” talál választ, mely a tartalmától megfosztott konzervativizmust és baloldali radikalizmust egyaránt elutasítja. („Szabó Dezső egész világpalkotó szenvedélyünket foglalkoztatta”⁵⁵, írta ifjúkoráról Németh László.) Mint egy fordított *Bildungsroman*, a regény az 1910-es évek elejétől az első világháború végéig mutatja be egy „ösmagyar” író pályafutását, Farkas Miklósét, aki fölmege Budapestre karriert csinálni, és akit fölkap majd tönkretesz a zsidóság színönimájává vált városi civilizáció. A fontosabb szereplők között nincs is zsidó nő, már nincsen rá szükség: a romlott és megromtó hús megtestesüléseként minden kísértés és minden rossz immár testetlen metaforájává válik. Ő Farkas Miklós kísértő publikuma („Minden lipótvárosi rüfkének éppen felém kell sárlania”⁵⁶), ő a budapesti irodalom projekciója („És mi az ő irodalmuk? Örökös dongás a nő ágyéka körül”), ő az, akiben „elvesz, elrohad az anyából szakadt tiszta férfi”⁵⁷, ő a város, „a szajha Pest”⁵⁸, „a modern Sodoma”⁵⁹, aki megromtja a keresztény nőt, mert arra kényszeríti, mint Lipták Margit írónőt, hogy őhöz hasonlóan („Ősegyszerű jóságát szégyenkezve dugta el. [...] És mert szűz romlatlansága érezte, hogy nem ebbe a világba való, állandóan halálos rettegésben élt, hogy kigúnyolják, hogy kacagnak a háta mögött, s mind kétségbeesettebben sietett dekadens, sokféle, modern és hisztérika lenni”⁶⁰), a város, amellyel a szerző

Varsányi Irén

Szabó Dezső

természetesen szembehelyezi a falusi közösség tisztaságát. „Mintha a piszokból, hisztrió pózokból és unt zseniségemből visszaléptem volna a szüzességembe, fiatalságom ősi tisztaságába”⁶¹, kiált föl Farkas, amikor visszatér szülőfalujába.

A szexualitás olyan mindenütt jelenvaló, ahogyan állítólag mindent elárasztó abban az „elzsidósodott” irodalomban, amelyet Szabó Dezső annyira hevesen elítél. „Szajha Pest” szemben a falusi „szüzességgel”: az abszolút ellentét az érzékek természetének és kimutatásának a szembeállítás. A faluban maradt nők, különösen Mária egészséges, termékeny, mesterkéletlen érzékiségével Szabó szembeállítja a főváros zsidó nőinek buja, önző, soha ki nem elégíthető, mert csillapíthatatlan érzékiségét, e „kikészített eleganciákat”⁶², a járdákon „ölelésre tágulva, himre nyerítő szemekkel”⁶³ vonuló milliomos bankárnékat.

Ahhoz, hogy megrontson és tönkretegyen, a zsidó nő maga a kísértés kell, hogy legyen. Egy gazdag, fiatal zsidó nőnek a leírása – akinek a szerepe egyébként mindössze addig tart, ameddig maga a leírás – oly gazdag fantazmákban, hogy megéri teljességében idézni: „Ebben a buja gazdagságú leányban minden szerelem, az ölekezés megfogamzó akarata volt. Nagy, barna keleti szemei mint megtárt ágyékok feküdtek a látott dolgok elé s folytonosan a fogamzás bágyadt melege párázott fel bennük. Dús melle szakadatlan hullámvászonban ostromolta a ruhát és hívta a vágyat. Párnás haja, mintegy örökös ölelés hevében, megtárva hullott alá, medencéje folytonos befogadásban ringott, vastag ajkairól csókcsók szállottak fel, mint méhek a zsúfolt méhes szájáról. A folytatódó élet áradó melegsége volt ez a lány, az abszolút ölelés, a fogamzó csók.”⁶⁴

Jegyzetek

Nota bene: a zárójelben közölt dátumok az idézett mű első megjelenésének évét jelzik, illetve, ha az é. n. jelzést követik, akkor a könyvben nem jelzett publikáció dátumát; a zárójelbe tett nevek a szerző álnévét, ha az a címlapon is látható.

1. Ambrus Zoltán: *A Bercsenyi lányok tizenkét völgyéne*. Budapest, 1907, 220–21.
2. Gelléri, Maurice éd.: *La Hongrie millénaire. Le passé et le présent*. Budapest, 1896, 136.
3. Karády Viktor: „A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben.” In: *A zsidókérdésről*. Szerk. Füzfa Balázs–Szabó Gábor. Szombathely, 1989, 101.
4. A *Pesti Hírlap*ból idézi a feminista mozgalom folyóirata: *A nő és a társadalom*. 1910. 1. sz. 5.
5. Ez a metafora egyébként egyre kevésbé fedte a valóságot. Noha 1910-ben még a fővárosi zsidóság 28,9 százaléka az V. kerületben lakott, „a Lipótváros legelőkelőbb társaságához éppen azok tartoznak, akik nem is laknak a Lipót-

Miközben úgy tűnik, mintha teremtésre csábítana, az ellenállhatatlan kísértés: csapda. A férfi, a magyar, ha enged neki, a vesztébe rohan. Testben és lélekben terméketlen, mert kielégíthetetlen, kielégíthetetlen, mert beteges vágytól hajtott, a zsidó nő, a város, csak pusztítást, romlást idéz elő, csókja halálos. A „hisztérius pesti dögöcskék, akiknek [...] a férfhús minden elővillanása titkos, kéjes széttárlás volt”, tömegesen jelentkeztek önkéntes ápolónőnek a háborús sebesültek mellé: „Baka, vagy súlyos sebesült megdögölhetett tőlük, de akiből erős ígéret áradt ki, azon majd hajbakaptak. [...] Az ágyék örültjeinek, a vér kergetettjeinek nyakig csapó szerelem, s a férfhús új meg új hulláma kellett. Egy előkelő zsidó bankár feleségét nagy titkon kitiltották a kórházból, mert egy félig gyógyult hadnaggyal a szükséghelyen találták gyors elintézésben. A felferjedt nőtények, mint óriási döglegyek döngtek a kór súlyos levegőjében, hogy a háború áldozataiból vámpír ölelésben kiszívják a még megmaradt férfit, s a fertelmes, beteg vágy odatárta szennyes meztelességét a halál tragikus ágyára.”⁶⁵

A jelkép lényeges. A vízió egy olyan zsidóságról, amely Magyarország életerejéből táplálkozva és ezáltal az országot a végkimerüléséhez vezetve alapítja meg uralmát (kell-e mondani, hogy a regény végére Farkas impotens lesz?) a zsidó nőnek ebben az ábrázolásában nyújtja legvégletesebb kifejezését.

A teológiai antijudaizmus megteremtette a keresztény gyerekek zsidó rituális véráldozatának a képét. A gazdasági antiszemitizmus az – akár vándorkereskedő, akár bankár – vérszívó zsidó uzorás képét. Szabó Dezső faji antiszemitizmusa felkínálta a vámpír zsidónő képét. „Femme fatale” a szó szoros értelmében, ebben legalább kétségtelenül „modern” volt.

városban, hanem a budapesti villanegyedben, a Városliget tájékán”. Bródy Miksa–Pásztor Árpád–Szomaházy István: *Lipótváros*. Budapest, 1913, 27.

6. A kifejezés Hanák Pétertől származik: „A másokról alkotott kép.” In: *A kert és a műhely*. Budapest, 1988, 104.
7. Herczeg Ferenc: *Andor és András*. (1903) Budapest, 1925, 48.
8. Molnár Ferenc: *Az éhes város*. (1901) Budapest, 1993, 286.
9. Gerő Ödön (Viharos): *Az én fővárosom. Képek Budapest életéről és lelkéről*. Budapest, 1891, 4., 13.
10. Bródy Miksa–Pásztor Árpád–Szomaházy István, 1. m. 24.
11. André Duboscq: *Budapest et les Hongrois. Le pays, les mœurs, la politique*. Paris, 1913, 27.
12. Heltai Jenő: *Az asszony körül*. Budapest, 1908, 26.
13. Alexander Bernát: Zsidó problémák. In: *Magyar Zsidó Almanach*. Szerk. Patai József. Budapest, 1911, 186.